

Solt Kornél

IGAZAK-E EGY REGÉNY ÁLLÍTÁSAI?

Ha valaki szeretne megismerni egy *igazságot* az aktuális világról, akkor – elsősorban – nem egy képtárat vagy egy szépirodalmi könyvtárat fog fölkeresni, hanem fölüti a megfelelő tudományos könyvet, esetleg elolvas az újságban egy *hűséges* tényriportot. (Olykor meg is találja, amit keres.) Képtárakban vagy például a regényekben döntően nem igazságokat keresünk, hanem szépséget, esztétikumot, illetve a regényekben (ezenfelül) a képzelet gazdag csapongását, azt a csodálatos fantáziavilágot, amelyet egy elsőrangú regény tár elénk. De vajon kizárná-e ez azt is, hogy a képek (festmények, grafikák, fényképek stb.) és a regények (általában a széppróza körébe tartozó művek) egyben *igaz* vagy *hamis* információkat is közöljenek? Bizonyára nem!¹

De hadd foglalkozzam itt csupán a következő kérdéssel: *lehet-e egy regény valamely kijelentő mondatának ún. „igazságértéke”, másként: „logikai értéke”?* (Úgy, ahogyan az *igaz* és a *hamis* kategóriáit nevezni szokták az Arisztotelészen, majd – századunkban – a Bertrand Russellen és Gottlob Fregen alapuló kétértékű logikában. Ebben a bivalens logikában – *per definitionem* – az a mondat állítás, amely vagy *igaz*, vagy *hamis*.)

Erre a kérdésre prominens szerzők (hadd említsem itt közülük csak John R. Searle-t)² kategorikusan *nemmel* válaszolnak. Szeretnék az *igenlő* válasz mellett érvelni! Természetesen senki sem vitatja (így Searle sem), hogy a regényirodalom nagy alkotásai – a maguk egészében – *igaz* üzeneteket tartalmaznak. Hogy például Vonnegut AZ ÖTÖS SZÁMÚ VÁGÓHÍD-ban Drezda értelmetlen bombázásáról és minden háború esztelenségéről, vagy Antoine de Saint-Exupéry A KIS HERCEG-ben a barátságról, a tisztaságról és az őszinteségről, vagy John Galsworthy A FORSYTE-SAGÁ-ban (többek között) a viktoriánus kor angol felső középosztályának „a tulajdon iránti érzékéről” – alapvető *igazságokat* mondtak ki. Searle (maradjunk csak nála) ismert „szinlélelméletében” (pretension-theory) nem *ezt* tagadja, hanem azt, hogy egy regény kijelentő mondatai *egyáltalában állítások lennének*. Szerinte azok sem nem igazak, sem nem hamisak, ugyanis nem a *létező*, hanem csak *fiktív* entitásokról szólnak. Figyeljünk meg erre egy példát! Gogol a HOLT LELKEK-ben egy helyen *ezt* írja: „Csicsikov, amikor a terembe belépett, kénytelen volt egy pillanatra lehunyni a szemét, mert a gyertyák, a lámpák és a dámák ruháinak ragyogása kápráztatta.” Searle gondolatmenetét példámra alkalmazva, az idézett mondat azért nem lehet állítás, mert Csicsikov éppúgy nem létező, mint a gyertyák és a lámpák, amelyek „kápráztatták”. Amiről ez a mondat szól, az mind nem létező. Ilyen például a nem létező dámák nem létező ruháinak nem létező ragyogása. Igaz vagy hamis állításokat pedig csak létező entitásokról lehet megfogalmazni. Gogol tehát az idézetben semmit sem állít, csak „úgy tesz, mintha valamit állítana” (innen a „szinlélelmélet” elnevezés).

De Searle és követői tévednek! A regényirodalom nem humbug, nem becsapás. Mark Twain *nem színeli*, hogy állít valamit a HUCKLEBERRY FINN-ben (például azt, hogy Huck egy alkalommal kapott ajándékba egy-egy arany húszdolláros érmét),³ sem Dickens, hogy állít valamit a COPPERFIELD DÁVID-ban (például azt, hogy Dick bácsi éppen fölengedi örült gondolataival terhes sárkányát), sem Tolsztoj, hogy állít valamit

a HÁBORÚ ÉS BÉKÉ-ben (például azt, hogy Napóleon így szól: „*Voilà une belle mort*”, amikor megpillantotta a sebesült, halottnak látszó Andrej herceget Austerlitz mezején, a mellé dobott zászlórúddal – „...*a zászlót mint diadalmi jelet, már elvitték a franciák...*”). Nem! Mark Twain, Dickens, Tolsztoj, Thomas Mann stb. hasonló közlései nem színelések, hanem valódi állítások, minthogy azok a regényeik világában ténylegesen létező entitásokról szólnak. Csak ezek az entítások nem aktuális világunkban, hanem egy-egy csodálatos fantáziavilágban (a Leibniz-féle „*lehetséges világok*” egyikében) léteznek – mint fantáziaentítások. „Róluk szól a mese.”

Úgy vélem, Searle abban téved, hogy egy regény egy állítását nem azzal méri össze, *amire az vonatkozik* (a kérdéses regény világával és entításaival), hanem azzal, *amire az nem vonatkozik* (aktuális világunkkal és entásaival).

Amikor a továbbiakban egy regény kijelentő mondatainak lehetséges logikai értékeivel foglalkozom, célszerű, ha nem a klasszikus *kétértékű*, hanem egy (non-standard) *négyértékű* logikát veszünk alapul.⁴

Ebben az *első* érték a klasszikus: „igaz”. Ez – valójában – definiálhatatlan alapfogalom, amelynek a jelentését mégis intuitíven kellően ismerjük, és amelyet (Arisztotelészre támaszkodva) így szokás értelmezni: egy állítás igaz, ha a tartalma *egyezik a tényekkel*, amelyekre vonatkozik (*adaequatio ad rem*). Például: Napóleon vereséget szenvedett Waterloonál. – A további három logikai értéket már definiálni tudjuk az említett alapfogalom és bizonyos logikai műveletek segítségével.

A *második* érték: a „hamis”. Egy állítás hamis, ha a tartalma *nem egyezik a tényekkel*, amelyekre vonatkozik. Például: Ausztria fővárosa Párizs. (*Inadaequatio ad rem*.)

A *harmadik* logikai érték: a „sem nem igaz, sem nem hamis”. Jelentését elnevezése kellően kifejezi. Ezt az értéket szokás „értékrésnek” (*truth-value gap*) nevezni. Példák: Franciaország jelenlegi királya kopasz. Ez az állítás azért sem nem igaz, sem nem hamis, mert nem létező entásra vonatkozik. Vagy: A Pitogarasz-tétel kék színű. Ez az állítás azért tartozik az értékrésbe, mert olyan tulajdonságot kapcsol egy entitáshoz, amellyel az fogalmilag nem rendelkezhet.

És végül a *negyedik* érték: az „igaz és hamis egyszerre” (angolul: *both true and false*). Ezek a *paradox* állítások. Ilyenek az úgynevezett szemantikai paradoxonok, amelyekre az jellemző, hogy az állítás önmagára vonatkozik. Ez a sajátja az úgynevezett „hazug típusú” paradoxonoknak. Például: Ez az állítás hamis. Ha tényleg hamis, akkor igaz, és viszont. Ez az állítás tehát egyszerre igaz is és hamis is. Vagy: egy krétai azt állítja, hogy minden krétai mindig hazudik. (A *megaraiak* ismert paradoxona.) A paradoxonoktól sokan szeretnének megszabadulni. Ezt úgy vélik lehetségesnek, ha eltiltják azt, hogy egy állítás önmagára vonatkozzék (a „self-reference” tilalma). Mások (például Graham Priest)⁵ úgy látják, hogy a paradoxonok létező valamik, ezért „*meg kell kísérelnünk együtt élni velük*”. – Alkalmazzuk ezt a négyértékű logikát a regényszövegek kijelentő mondataira!

Ha elfogadnánk Searle-nek azt a nézetét, hogy a regények fiktív entításai semmilyen értelemben sem léteznek, akkor ugyan mit „nyernénk” azzal, hogy a kétértékű logikáról áttértünk egy négyértékűre? Roppant keveset! Csupán annyit, hogy a kétértékű logikában (Searle-t követve) egy regény kijelentő mondatai *nem állítások*, a négyértékű logikában viszont *állítások*, de – kivétel nélkül – az „értékrésbe” tartoznak (sem nem igazak, sem nem hamisak). Ez valóban sovány eredmény, és alig hiszem, hogy ez az unalmas egyhangúság illenék (akár csak logikai szempontból is) a regénymondatok gazdag sokszínűségére. Ám ez a helyzet csak akkor áll elő, ha Searle-t (és

híveit) követjük. De ne tegyük ezt! Hanem fogadjuk el a regények fantáziavilágaiban szereplő fantáziaentitások és -tények egyfajta *tényleges létezését*. Mert ezek a tények az adott regény megírásától kezdve keményen léteznek – mint az emberi képzelet termékei. Könnyeket fakasztanak vagy nevetésre készítenek. Generációk világnézetét alakítják. És a nagy regények – nagy eszméikkel – gyakran történelemformáló erővé válnak.

Vizsgáljuk meg kissé közelebről a regénybeli kijelentő mondatok lehetséges logikai értékeinek kérdését, külön kezelve a *narrációt* (az író, illetve a narrátor állít valamit) és a *dikciót* (a regény egy szereplője állít valamit). – Hadd foglalkozzam először a *narráció* lehetséges logikai értékeivel! De válasszunk külön két esetkör. Az egyik: az állítás a való világra vonatkozik (legyen ez: V_1). A másik: az állítás a regény fantáziavilágára vonatkozik (legyen ez V_2).

Ha a narráció az *aktuális világra* vonatkozik, akkor az állítás – ortodox módon – vagy *igaz*, vagy *hamis*. Az nem tarthat az *értékrésbe*, mert a narráció valamilyen aktuálisan létező individuumból vagy tényről szól. Továbbá: a narrációnak az aktuálisan létező valóságra vonatkozó állításai nem lehetnek *paradoxak*, mert a valóságban nincsenek paradoxonok. Ilyeneket csak az emberi gondolkodás és a nyelv, a nyelvi közlés produkál.

Igaz narratív állítás például Karen Blixen következő nosztalgikus megállapítása a VOLT EGY FARMOM AFRIKÁBAN című könyvében: „Amikor először jártam Afrikában, még nem voltak autók, úgy lovagoltunk be Nairobiba, vagy hat öszvér vonta szekéren hajtottunk be, és az állatokat a Highland Transport istállóba szállásoltuk el éjszakára.” – Bizonyára így volt. Nincs okom kételkedni ennek az állításnak az igazságában.

Vizont *hamis* például a következő narráció Dumas örökifjú remekében A HÁROM TESTŐR-ben: „...La Rochelle ostroma pedig a nantes-i ediktum előfutára.” – Amihez a fordító, Csatlós János ezt a jegyzetet fűzte: „La Rochelle ostroma nem a nantes-i ediktumnak, hanem az ediktum későbbi, XIV. Lajos alatti, 1686-ban történt visszavonásának előfutára.”

Itt szeretnék egy rövid kitérőt tenni. Kurt Vonnegut a MESTERLÖVÉSZ című könyvének ELŐHANG-jában közli, hogy az első világháború kitörésekor az Egyesült Államok nagykövete az Osztrák–Magyar Monarchiában nem az ohioi Henry Clowes volt (ahogyan ez a regényben szerepel), hanem a connecticuti Frederic Courtland Penfield. Ehhez még ezt a figyelmeztetést fűzte: „Ez a könyv – regény, nem történelem, úgyhogy kézikönyvek nem használható.” – Ezzel a megjegyzésével Vonnegut kivédte azt az egyébként lehetséges vádat, hogy a nagykövet kilétére vonatkozó állítása hamis. Ebből is kitűnik, hogy Umberto Ecónak nincs teljesen igaza, amikor eltiltja, hogy a szerző a saját művét értelmezze. Ez (legalábbis a művel egyidejűleg) egy előhangban vagy egy utószóban bizonyára megengedett, sőt gyakran célszerű.

De térjünk át a másik témakörre: hogyan alakulhatnak egy *narráció* lehetséges logikai értékei, ha az nem a való világra (V_1 -re), hanem a *regény fantáziavilágára* (V_2 -re) vonatkozik? Ezt a világot maga az író alkotta meg a narrációval. Ezért, úgy tűnik, az ilyen narráció *mindig igaz*. Ez valóban plauzibilisnek látszik, mégis téves! Egy regény fantáziavilágára vonatkozó narráció is lehet hamis. – Am foglalkozunk először az *igaz* esetekkel.

Az erre kínálkozó példák szinte végtelen tömegéből idézem Dosztojevszkij szavait, aki ezt írja a BŰN ÉS BŰNHŐDÉS-ben: „Raszkolnyikov egyenesen a csatornapartra ment, a kétemeletes, ódon zöld házba, ahol Szonya lakott. Sikertelenül megtalálnia a házmestert, és az eligazította, hogy körülbelül hol keresse Kapernaumov szabó ajtaját.” – Föl sem merülhet annak

a lehetősége, hogy amit Dosztojevszkij itt állít, az esetleg hamis lenne. Hiszen éppen az író az, aki megalkotta *ezt* a fantáziavilágot, és pontosan *ilyennek* alkotta meg. A tények (fantáziatények) és a rájuk vonatkozó állítás közti egyezés tehát szükségszerű.

De nem kizárt (mint már említettem), hogy a regénynek a maga fiktív világára vonatkozó narrációja – esetleg – *hamis* legyen. Például Márai Sándor az *ÍTÉLET CANUDOSBAN* című könyvében ezt írja: „*De mielőtt a marsall megszólalhatott volna, ágyúdörgés hallatszott. Két löveg zúgott el, alacsonyán – súlyos, lomha morgással – a pajta tetőzete felett, Canudos irányába.*” – Am lövegek nem röpülnek, csak lövedékek. (Kérem a szíves Olvasót, ne tekintse ezt kicsinyes gúnyolódásnak, mert nem az. Olykor olyan nagy író is tévedhet, mint Márai – főként évtizedes emigrációban, elszakadva anyanyelvi környezetétől.)

Vajon lehetnek-e „sem nem igaz, sem nem hamis” állítások a regény *fiktív világára* vonatkozó narratív kijelentések? Mi az, ami ebből a szempontból egyáltalában számításba jöhet? Az, ami egy regény fiktív (V_2) világához képest egy további fikció, egy V_3 világ! Ilyen például Raszkolnyikov egy szörnyű álma, amikor „újra megöli” az öregasszonyt, vagy A *KARAMAZOV TESTVÉREK*-ben AZ ÖRDÖG, IVAN FJODOROVICS LIDÉRC-ÁLMA című fejezet, amely azt írja le, ami Iván deliriumában történt.

Ezeknek (és hasonló) jeleneteknek a kijelentő mondatai tartoznának tehát az úgynevezett „értékrésbe”. De vajon tényleg így van-e? Be kell látnom, hogy nagyon csínján kell bánni ezzel a kérdéssel, ha valaki következetes szeretne maradni önnön elképzeléséhez. Mert az említett példák csak akkor *sem nem igazak, sem nem hamisak*, ha a bennük szereplő állításokat („tényeket”) nem az adott álom, delirium stb. saját szintjéről, V_3 -ról szemléljük, hanem a regényfikció „alacsonyabb” (reálisabb) szintjéről, V_2 -ről, tehát arról a szintről, ami a regényben nem álom, nem delirium stb. Ez pedig (föltehetően) ugyanolyan hiba, mint ha a regénybeli narrációnak azokat az állításait, amelyek a regény tényleges szintjére (V_2 -re) vonatkoznak, „a Földről” (aktuális világunk V_1 szintjéről) szemlélnék. A dolgozatomban kifejtteni szándékozott „kopernikuszi fordulat” pedig éppen ezt nem engedi meg. Ha viszont az „Iván és az ördög” jelenet narratív állításait ennek a csodálatos jelenetnek a saját, V_3 világára vonatkoztatjuk, akkor ezek az állítások nem tartoznak automatikusan az értékrésbe, hanem V_3 tényeitől függően lesznek igazak vagy hamisak.

Áttérve a *paradoxonokra* ilyeneknek a föllépését a narrációban, úgy vélem, akkor sem lehet a *limine* kizárni, ha tény is az, hogy a paradoxonok – elsősorban – mégis a logikában és a halmazelméletben „vannak otthon” (például „az összes halmaz halmaza”) – Íme egy példa paradox narratív állításra: Vonnegut ezt írja *AZ ÖTÖS SZÁMÚ VÁGÓHÍD*-ban: „*Délután ötkor érkeztek az amerikaiak Drezdába. Kinyitották a marhavagonok ajtaját, és az ajtónyílások keretébe foglalva elébük tárult a város, olyan gyönyörű szép, amilyent a legtöbb amerikai még soha életében nem is látott. Kusza és érzéki és bűbajos és valószínűleg volt a város kontúrja. Billy Pilgrim úgy érezte, hogy olyan ez, mint a mennyország a vasárnapi iskola képeskönyvében.*”

Valaki azt mondta mögötte, a marhavagonban:

– Oz, a csodák csodája.

Én voltam. Én voltam az. Az indianabeli Indianapolison kívül addig más várost még sohasem láttam.”

Ez valóban több, mint frappáns. Inkább „ontológiai paradoxon”. Vonnegut, aki huszonhárom éven át hordozta magában ennek a műnek a témáját, amíg – számtalan sikertelen kísérlet után – megírta könyvét, benne megalkotta Billy Pilgrimet, aki (né-

mileg) az ő alteregója.⁶ És ki áll Billy mögött? Maga Vonnegut – a huszonhárom év előtti Vonnegut!

És mi a logikai értéke egy dikciónak (valamelyik regényszereplő beszél, monologizál stb.)? Talán a legmeggyőzőbb rögtön példákat felsorolni. – *Igazak* például Raszkolnyikovnak Szonyához intézett következő szavai: „...Az erszényt akkor levettem a nyakáról... szarvasbőr erszény volt... keményre tömött, csak úgy duzzadt... de nem néztem bele, nem értem rá. A tárgyakat, valami gombocskák, láncocskák voltak ott... mindent elástam az erszénnyel együtt...” Ez pontosan így történt a regényben. Ez a dikció tehát igaz.

A dikció objektíven hamis, ha a tartalma nem egyezik a tényekkel, amelyekre vonatkozik. Szubjektív szempontból ez lehet tévedés, vagy lehet hazugság. Például Dzsoma tévedett, amikor ezt mondta Karen Blixennek a földrengés után: „Anglia királya meghalt.” De hadd idézzem kissé részletesebben a VOLT EGY FARMOM AFRIKÁBAN című műnek ezt a kitűnően megírt epizódját:

„...a föld felágaskodott és kinyújtózott alattam. Üzenetet küldött, épp csak megérintett, de a jelentősége határtalan. Akkorát nevetett, hogy a bennszülött kunyhók összedőltek és felkiáltottak:

Eppur si muove.

Másnap korán reggel Dzsoma behozta a teámat, és így szólt: – Anglia királya meghalt.

Megkérdeztem, honnét tudja.

– Te nem érezted, Memzahib – felelte –, hogy a föld megrázkódott és dobálta magát tegnap este? Ez azt jelenti, hogy Anglia királya meghalt.

De szerencsére Anglia királya még sokáig élt a földön.”

Nem nehéz felkutatni olyan hamis dikciókat, amelyek – szubjektíven – hazugságok. De van, aki szinte kínálja magát a példákhoz: Huck Finn! Mert például amikor valaki kiszól az ablakon, és ezt kérdi tőle: „Ki az?”, akkor Huck Finn így válaszol: „George Jackson, uram.”

Ha nem hajtánánk végre a „kopernikuszi fordulatot”, akkor az imént említett példa a kétértékű logikában nem volna állítás – a négyértékűben viszont állítás volna ugyan, de egyértelműen az „értékrésbe” tartoznék: nem volna sem igaz, sem hamis. Ha viszont végrehajtjuk a „kopernikuszi fordulatot”, akkor Huck Finn fullentése nem lehet más, mint hamis állítás.

De vajon tarthat-e egy dikció valóban az „értékrésbe” akkor is, ha a tartalmát – végrehajtva a „kopernikuszi fordulatot” – arra a világra vonatkoztatjuk, amelyről szól? Úgy vélem, igen. Dosztojevszkij így írja le az öregasszony szobáját a BŰN ÉS BŰNHŐDÉS-ben: „A szoba kicsi volt, falán sárga tapéta, organtifüggenyös ablakaiban muskátli. Most, amikor Raszkolnyikov belépett, a lemenő nap élesen megvilágította. »Talán akkor is így besüt majd a nap« – villant eszébe váratlanul...” Még csak az előzetes „terepszemle” időpontjában vagyunk. Az „akkor”: a gyilkosság majdani időpontja, amelynek a leírását később olvashatjuk. De ebben a leírásban egyetlen szó sincs arról, vajon valóban úgy sütött-e be a nap a szobába a gyilkosság alatt, mint korábban, a terepszemle idején. Ezért – referens tények hiányában – (úgy vélem) Raszkolnyikov idézett belső monológja („Talán akkor is így besüt majd a nap”) sem nem igaz, sem nem hamis.

Találunk-e a regényekben paradox dikciókat? Természetesen igen. Íme egy példa! Kurt Vonnegut a MACSKABŐLCŐS-ben „idéző” *Bokonon könyvéből*. Az idézet pedig, amely tehát kvázi dikciónak számít, így hangzik: „Minden igaz dolog, amelyről szólni fogok nektek, orcátlan hazugság.” Ez pedig („hazug típusú”) szemantikai paradoxon a javából.

Hadd fejezzem be ezt a tanulmányt Georg Henrik von Wright következő, méltán híressé vált szavaival (amelyek nagy jelentőségét annak idején sokan nem ismerték

föl): „A logikának szélesebb a hatóköre, mint az igazságnak.” („Logic [...] has a wider reach than truth.”)⁷ Amikor Von Wright megfogalmazta ezt a tételt, akkor elsősorban a normákra (és logikájukra, az úgynevezett deontikára), valamint a kérdésekre (és logikájukra: az interrogatív logikára) gondolt. Sem a normáknak, sem a kérdéseknek nincs igazságértékük, mégis van logikájuk.

De Von Wright szavai messze túlmutatnak önmagukon. Amit 1957-ben kimondott, az további tételeket is rejt magában. Például ezt: Nemcsak verbális állítások, hanem képek is közölhetnek igaz/hamis (stb.) információkat. Kimondhatjuk tehát (à la Von Wright) ezt is: *Logic has a wider reach than language* (a logikának szélesebb a hatóköre, mint a verbális nyelveknek). – Továbbá: a szépprózát sem lehet kizárni a logika birodalmából. Searle is követői – végeredményben – ezt teszik. Egy regény bizonyos mondatainak is lehet igazságértékük. A logika alaptörvényei (így az *önazonosság*, a *nem-ellentmondás* és a *kizártharmadik törvénye*) a regényekre is érvényesek. Searle tételének egyik következménye egy „*elveszett paradicsom*”: az irodalom kizárása a logikából és a logikáé az irodalomból. Ennek pedig mindkettő vesztese lenne. *Ez ellen igyekeztem itt érvelni. A célom tehát ez volt: visszanyerni az „elveszett paradicsomot”*.⁸

Jegyzetek

1. Ezzel a kérdéssel: lehetnek-e képek igazak vagy hamisak? (igen!) – másutt foglalkoztam Pl. LANGUAGE, PICTURES, AND TRUTH. In: *Doxa*, 1987/9. 145–158. o. PICTURES AND TRUTH. In: *British Journal of Aesthetics*, 1989. Vol. 29. No. 2. 154–159. o. LEHET-E EGY KÉP IGAZ? In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1992/1–2. 249–254. o. – Ezekben döntően E. H. Gombrich következő megállapításával vitatkozom: „A kép éppen úgy nem lehet »igaz« vagy »hamis«, mint ahogy egy állítás sem lehet »kék« vagy »zöld«.” Amihez az illusztris szerző rögtön még ezt is hozzáfűzi: „Nagyon sok zavart okozott az esztétáknak, hogy ezt az egyszerű tényt nem vették figyelembe.” (Lásd E. H. Gombrich: MŰVÉSZET ÉS ILLÚZIÓ. A KÉPI ÁBRÁZOLÁS PSZICHOLÓGIÁJA. Fordította: Szabó Árpád. Gondolat, Budapest, 1972. 70. o.)
2. John R. Searle: EXPRESSION AND MEANING. Cambridge University Press, New York, 1979. 64–65. o.
3. Mark Twain tévedett: amikor a történet játszódott, húszdolláros aranyérme még nem volt forgalomban. Ilyen érmeket csak 1850-től adtak ki, Huck Finn és Jim viszont 1835 és 1845 között szökött dél felé.
4. Lásd erről SOME PHILOSOPHICAL PROBLEMS

- OF THE LOGICAL VALUE „BOTH TRUE AND FALSE” című írásomat. Kiadta a Központi Fizikai Kutató Intézet, Budapest, 1986.
5. Pl. Graham Priest: TO BE AND NOT TO BE: DIALECTICAL TENSE LOGIC. In: *Studia Logica*, 1982. No. 2–3. 249–268. o.
6. Arról, hogy Billy Pilgrim – valójában – nem azonos az „akkori” Vonneguttal, lásd David Lodge: THE MODES OF MODERN WRITING. Edward Arnold, London, 1977. 243. o.
7. Georg Henrik von Wright: LOGICAL STUDIES. London, 1957. VII. o.
8. Searle-nek, természetesen, vannak bírálói is. De azt, hogy az itt elmondottak talán nem voltak fölöslegesek, bizonyítja, hogy még Searle egyik kiváló bírálója, Patricia De Martelaere is azt írja, hogy Tolsztoj *semmit sem állított* az ANNA KARENINÁ-ban. (In: *British Journal of Aesthetics*, 1988. Vol. 28. No. 2. 263. o.) – A jelen cikkemben kifejtetteknek egy bővebb, angol változatát 1989-ben elfogadta a *Freie Universität* (akkor még Nyugat-Berlin), s előadásom rövid ABSTRACT-je megjelent THE TRUTH IN FICTIONS címmel. (In: *The Journal of Symbolic Logic*, 1992. Vol. 57. No. 1. 336–337. o.)